

Knygotyra
2025, vol. 85, pp. 298–320

ISSN 0204–2061 eISSN 2345-0053
DOI: <https://doi.org/10.15388/Knygotyra.2025.85.10>

VLADO ŽUKO ATSIMINIMAI: ŠALTINIS, LIUDIJIMAS, REFLEKSIJA

Teodoras Žukas

Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas
Universiteto g. 7, LT- 01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas teodoras.zukas@gmail.com

Santrauka. *Straipsnis pradedamas asmeniniu ekskursu į autoriaus santykį su bibliografu Vladu Žuku. Toliau analizuojamos V. Žuko atsiminimų knygos, publikuotos po 1990 m. Aptariant šias publikacijas, rekonstruojamos V. Žuko ankstyvojo gyvenimo detalės, ypatingas dėmesys skiriamas vėlesniems jo santykiams ir pasakojimams apie šalia buvusius žmones – Juozą Balčikonį, Antaną Venclovą, Eugenijų Meškauską, Joną Dumčią ir kt. Straipsnyje siekiama apibūdinti publikuotą V. Žuko egodokumentų pobūdį, kartu juos vertinant šaltiniotyryniu požiūriu. Teigiama, kad V. Žuko atsiminimų knygos yra patikimas istorinis liudijimas, daugiasluoksniškai atskleidžiantis sovietinės Lietuvos epochą. Jos gali būti interpretuojamos ir kaip specifinis refleksijos atvejis, liudijantis, kaip XX–XXI a. sandūroje žmogus bandė prisiminti ir interpretuoti sovietinės Lietuvos kultūrinę aplinką.*

Reikšminiai žodžiai: *Vladas Žukas, atsiminimai, egodokumentai, sovietinė Lietuva, rašytojai, bibliografija.*

The Memoirs of Vladas Žukas: Source, Evidence, Reflection

Summary. *The article begins with a personal reflection on the author's relationship with the bibliographer Vladas Žukas. It then analyzes the memoirs of Vladas Žukas published after 1990. In discussing these publications, the*

Received: 2025 09 08.

Copyright © 2025 Teodoras Žukas. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access journal distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

article reconstructs details of the early life of Vladas Žukas by placing particular emphasis on his later daily interactions and his stories about people who were close to him – such as Juozas Balčikonis, Antanas Venclova, Eugenijus Meškauskas, Jonas Dumčius, and others. The article aims to characterize the nature of the ego-documents published by Vladas Žukas, while also assessing them from a source-critical perspective. It argues that his memoirs are a reliable historical testimony revealing the Soviet Lithuanian era in a multilayered way. At the same time, they can be interpreted as a specific case of reflection, illustrating how, at the turn of the 20th and 21st centuries, a personal witness undertook an attempt to remember and interpret the cultural environment of Soviet Lithuania.

Keywords: *Vladas Žukas, memoirs, ego-documents, Soviet Lithuania, writers, bibliography.*

Vladas Žukas nebuvo daugžodžiaujantis senelis. Kartais drauge kildavome liftu. Jis, jau garbaus amžiaus emeritas profesorius, aš – vaikėzas, ir būdavo atvejų, kuomet senelis nepratardavo nė žodžio. Senelis – susimąstęs, savyje, o man nekildavo minčių jo ko nors paklausti. Per gimtadienius, mokslo metų pradžios progomis ar valstybinių švenčių dienomis senelis dovanodavo knygas. Žinoma, vaikui ar paaugliui tai retai yra labiausiai širdį džiuginanti dovana. Knygos buvo arba įvairūs lietuvių autorių grožinės ar istorinės literatūros kūriniai, arba jo paties tuo metu viena po kitos leidžiamos knygos.

Šis tekstas sąmoningai pradedamas nuo šių dviejų momentų – asmeninio prisiminimo ir senelio V. Žuko knygų. Tekstas ir bus dviejų dalių. Vienoje trumpesnėje dalyje – asmeninis santykis su V. Žuku, anūko, t. y. vaiko arba paauglio, bendravimas su seneliu, prisiminimai, pasakojami pirmuoju asmeniu. Kitoje dalyje – bandymas kiek analitiškiau pažvelgti į senelio rašymus kaip į visumą, į tas knygas, publikuotas po Nepriklausomybės atkūrimo, kuriose V. Žukas pasakoja prisiminimus apie jaunystę arba studijų metus, taip pat knygas, kuriose jis kalba apie gyvenime svarbius žmones, su kuriais bendravo. Čia sąmoningai nuošalyje paliksime gausų V. Žuko bibliografinių tyrimų sandą. Žvelgdami į V. Žuko rašymus apie jo aplinkoje buvusius žmones, bandysime įvardyti jo kaip gyvenimo fiksuotojo ir pasakotojo apie skirtingus žmones charakterį, bandysime pažiūrėti, kas būdinga šiems rašymams, koks turinys vyrauja, taip pat dėmesio skirsime klausimui, kiek ir kaip šias knygas galime vertinti kaip istorinį šaltinį.

Šį tekstą galima skaityti kaip dvi atskiras dalis: jeigu skaitytoją labiau domina gyvenimiška V. Žuko dalis, galima skaityti tik pirmąją, trumpesnę teksto dalį; jeigu įdomiau V. Žuko kaip gyvenimo fiksuotojo dalis – galima praleisti pirmąją ir išsiskirti akis nukreipti į antrąją.

SENELIS

V. Žukas turėjo 10 anūkų – kiekviena ir kiekvienas galėtų paliudyti apie savąjį bendravimą su seneliu. Meluočiau, jeigu sakyčiau, kad turėjome išskirtinį ar ypatingą santykį su seneliu. Jis panašiai santūriai, bet šiltai bendravo su visais anūkais.

Seneliai gyveno penktame Mokslininkų namo aukšte. Namas yra iš dalies legendinis. Architektūriškai tai gerokai kitoks namas nei visi kiti, Vilniuje statyti pokariu. Mokslininkų namų prototipai, kaip žinome, buvo statomi daugelyje Sovietų Sąjungos miestų, antai Kyjive, Minske, Taline ir kitur¹. Namą Vilniuje nuo 1950 m. statė Lukiškių kalėjime kalėję vokiečių kariai belaisviai. Senelis su močiute Eleonora Žukiene pirmiausia butą namo bokšto korpuse gavo 1952 m. Apie 1958 m., gimstant vaikams, seneliai gavo didesnę butą korpuse Lukiškių gatvėje priešais dabartinę Finansų ministeriją.

Dalis šeimos narių senelių butą vadindavo *Žukyne*. Vaikui tai buvo archajiška erdvė. Kilimai, girgždančios grindys, knygų kvapas ir, aišku, visos sienos užkrautos V. Žuko ilgai rinktos kolekcijos paveikslais². Jie vienas šalia kito buvo sukabinti taip tankiai, kad tik gerokai vėliau pamačiau, kad sienų spalva, bent jau didžiajame kambaryje, yra nelabai simpatiškos ir nelabai švarios žalios spalvos.

Senelio galva mažam vaikui atrodė labai didelė, o kai senelis juokdavosi, jo veidas tapdavo burgundiškos spalvos ir beveik nebesimatydavo akių. Senelis turėjo tvirtas ir vos kaulėtas rankas. Didžiajame kambaryje turėjo savo tradicinį fotelį, tiesiai prieš televizorių, bet pakankamai nutolusį nuo ekrano. Žiūrėdamas *Panoramą* senelis rankose laikydavo masažinį kamuoliuką. Atsimenu senelio kvapą – malonų seno žmogaus kvapą, šiltų žieminių megztinių, kuriuos beveik visuomet dėvėdavo senelis, kvapą. Taip pat senelis mėgdavo dėvėti velvetines kelnes.

1 TORNAU, Ūla. Architektūra kaip socialinių procesų mikromodelis: Mokslininkų namų Vilniuje studija. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2014, t. 73, p. 84–85.

2 *Vladas Žukas. Susitikimai su daile = Vladas Žukas. Encounters with Art: kolekcijos albumas* / [tekstų autoriai Vladas Žukas, Helmutas Šabasevičius; vertėja į anglų kalbą Laimutė Zabulienė]. Vilnius: [Savas takas ir Ko], 2009. 304 p.: iliustr.

Darbo stalas buvo apkrautas, dabar regis, nelabai tvarkingai sukrautais popieriais. Įvairiose stalo vietose buvo daugybė mažų popierių, prirašytų kartais gausiau, kartais mažiau. Rašalinėse – tuzinai labai paprastų tušinukų. Turėjo senelis besisukančią kėdę, su kuria žaisdavome su broliais, sesėmis, pusbroliais ir pusseserėmis. Žaidžiant Mokslininkų namo kieme ar aplink esančiose Kražių, Lukiškių, Goštauto, J. Tumo-Vaižganto aikštės gatvėse, senelį dažnai matydavome iš tolo – lėtai einantį per Baltąjį tiltą, Lukiškių aikštę, Gedimino prospektu, visuomet susikaupusį, niekuomet nesvajojantį.

Vieną ankstyvą rudenį, atsimenu, su šeima automobiliu kažkur važiojome pro senąjį Žvėryno tiltą ir stovėjome prie šviesoforo ties Jasinskio g. ir Gedimino pr. sankryža. Staiga pamatėme senelį, stovintį šalia prie II Seimo rūmų paliktų Sausio 13-osios barikadų. Senelis stovėjo vieniui vienas prie ten esančio kryžiaus ir žuvusiųjų nuotraukų, rankoje laikė beretę. Atrodė, kad stovėjo ilgai. Visai neaišku, ar senelis meldėsi, ar atėjo prisiminti tos nakties.

Nežinia, kodėl labai gerai atsimenu tokį epizodą. Pirmoje klasėje, būdamas septynerių metų, pirmą sykį buvau pakviestas į bendraklasės gimtadienį. Nebuvo labai jauku, nes buvau vienas berniukas vien tarp mergaičių. Kažkodėl po gimtadienio, tą patį vakarą, teko trumpam pasisvečiuoti pas senelius, tad senelis manęs, septynmečio, gana nuožmiai ir linksmai klausinėjo, kaip praėjo gimtadienis, ar buvo šokiai, ar pašokdinau visas mergaites. Neatsimenu, ką tiksliai jam atsakiau – gal jau tuo metu pristačiau įvykusius kultūrinius pokyčius, kad tokiuose paprastuose pasibuvimuose, gimtadieniuose nėra šokama, tuo labiau poromis ir dar tarp septynmečių.

Daugiausia laiko *Žukynėje* tekdavo praleisti sergant. Seneliai gyveno penktame namo aukšte, o mūsų šeima – šeštame, tad ne vieną ir ne du sykius, per įvairius renginius (parodų atidarymus, priėmimus, susitikimus su užsienio svečiais), dažnai vykusius mūsų šeimos palėpiniame bute šeštame aukšte, tekdavo vakarą kitą praleisti sergant pas senelius. Aplinka būdavo rimta. Pats nuo jaunystės turėjęs sveikatos problemų, pokariu sunkiai sirgęs tuberkulioze, senelis labai rimtai žiūrėjo į bet kokią ligą. Pamanykite, gripas ir 37,5 °C temperatūros – tačiau į sergantį vaiką *Žukynėje* buvo žiūrima labai rimtai. Puikiausiai atsimenu nuobodžias valandas gulint lovoje ir žiūrint aplink. Televizoriaus, kaip žinome, sergančiam vaikui žiūrėti negalima, nes nuo žiūrėjimo kyla temperatūra, tad tekdavo žvalgytis aplink.

Puikiausiai atsimenu ant sienos kabančią Kazio Varnelio optinę iliuziją, kurioje rodėsi tarsi praėjimas, tarsi praviros durys, vedančios į nežinia kur. Vaiko vaizduotė laki: „Kodėl durys yra ne ties grindimis, o ties lubomis?“ Tai buvo paslaptinga, šurpu ir baugu. Nelyg kelias į C. S. Lewiso aprašytą Narniją... Ir dau-

gybė kitų paveikslų, kurių vieną prieš keletą metų turėjau džiaugsmo įsigyti. Tai 1924 m. Kajetono Sklėriaus tapytas „Klaipėdos uostas“. Paveiksle vaizduojama, kaip amerikiečių garlaivis įplaukia į Lietuvos Respublikai pirmą sykį istorijoje priklausančią Klaipėdos uostą. Nepatikrinta legenda sako, kad, tuokart seneliui brangiai įsigijus šią akvarelę, kelias savaites šeimai teko tenkintis kruopomis.

Vilniaus galerijos ir kavinės V. Žuką pirmiausia žino kaip meno kolekcininką. Prieš keletą metų, skaitant Rolando Rastausko esė rinkinį, netikėtai teko aptikti širdžiai mielą pasažą apie senelio kolekciją ir *Žukynės* mistiką. Rastausko ištrauka tampa dar jautresnė, nes pats RoRa (toks jo slapyvardis) netikėtai mirė 2024 m. rugsėjį. Tad tegul skaitytojai atleidžia už šią netrumpą ištrauką iš 2009 m. Rastausko publikuotos esė:

Svarbiausia man šiais metais matyta paroda vyko Vilniaus rotušėje: žinomas bibliografas profesorius Vladas Žukas pristatė visuomenei ilgus dešimtmečius skrupulingai rinktą Lietuvos ir išeivijos dailininkų kolekciją bei jos turtus atspindintį albumą. Toji paroda iš esmės irgi buvo epochos reabilitavimas: taip skeveldros sugrįžta į smūgio vietą, grąžindamos epochos veidui vientisumą. Kas smogia? Laikas, ideologija su visais tabu palydovais, amžinas lietuvių pavydas talentingesniam už save ir pan. Itin kuklus žmogus profesorius Žukas sykiu iškyla kaip vienas iš pašauktųjų epochos restauratorių. Be tokių ir Luvras ne Luvras, ir Ermitažas ne Ermitažas, be tokių neiš- (ir neuž-)sipildo muziejus kaip toks. Jo kolekcija, paremta trimis banginiais – tarpukario meistras, išeivijos ir tyliuoju sovietmečio modernizmu, – yra pavyzdinė namų formato nacionalinė galerija. Esu laimingas, nes svarbiausieji mano jaunystės ugdymo metai (1972–1980) prabėgo šitų paveikslų apsuptyje, kai lankydamasis pas profesoriaus sūnus kiekvienąsyk aiškiai suvokdavau papuolęs į oazę dykumoje. Vedžiau čia ir svečius iš toli, nesibaimindamas akivaizdžių pavojų ir nemalonumų. Dabar tie pavojai (tik pamanykit – juoda „Volga“ Lenino prospekte iš paskos!) ir nemalonumai (tik pamanykit – draudimas išvažiuoti į Lenkiją!) atrodo juokingi, tinkantys užstalei su vaikiaičiais, kuriems anas gyvenimas jau seniai virto nuobodžia idioto pasaka. Nejuokingas tik paveikslų švytėjimas, kai niūrią žiemos dieną Kazio Varnelio popartas palubėje kasdienybės sujauktomis mintimis grąžindavo išganingą tvarką (nors darbas ir buvo pavadintas „Optinė iliuzija“), o kukli Kajetono Šklėriaus akvarelė, vaizduojanti Klaipėdos uostan įplaukiantį garlaivį, – naivų tikėjimą krašto atgimimu kad ir tolimiausioje ateityje. Ir tegu nestebina epitetų gausa šituose teiginiuose: meno kūriniai ir yra tikrieji gyvenimo epitetai, liudijantys mūsų norą turėti ne dar vieną langą sienoje, bet angą sąmonėje: žiūrėdamas į keturis Šklėriaus garlaivio kaminus aš tapdavau jo keleiviu, su viskio stiklu rankoje apžiūrinėjančiu kajutkompanijos damas džiazbandui skaldant naujausius Cole'o Porterio gabalus. Tada Tomo Venclovos eilutės: „Bet lieka

vienas liudininkas – menas, / Praskaidrinąs viduržiemio naktis“ imdavo pulsuoti dar nesudėvėtos širdies ritmu.³

Santykiai su seneliu ėmė dažnėti man, paaugliui, bręstant. Dabar manau, kad tai buvo pakankamai sąmoningas senelio sprendimas, kuomet jis pamatė, kad jau galima apie šį tą pasikalbėti. Senelis klausdavo, ar nenorėčiau būti istoriku. Atsakydavau, kad nežinau, nors tuo metu, kiek pamenu, tikrai svarsčiau studijuoti istoriją. Išsiklausinėjęs, kad man įdomu partizanų istorija, jis sugalvodavo įvairių nelyg bibliografinių užduočių. Pavyzdžiui, vieną sykį paprašė sudaryti dešimties svarbiausių Lietuvos partizanų sąrašą su trumpomis charakteristikomis ir biografijos detalėmis. Vėliau, ruošiantis lietuvių kalbos egzaminams, tą patį reikėjo padaryti su svarbiausiais Lietuvos rašytojais. Seneliui tekdavo atsiskaityti. Atsimenu vieną labai šaltą 2012 m. sausio mėnesio sekmadienį, kuomet jau vakare, sutemus, senelis išsikvietė mane atvykti iš Žvėryno, kur tuo metu jau gyveno mūsų šeima, į tokį ataskaitinį pokalbį apie partizanus ar rašytojus. Bandžiau atsikalbinėti, kad atvyksiu kitą sykį, bet senelis gana primygtinai reikalavo ir teko reikalavimą vykdyti.

Kalbėdavo senelis lėtai ir ilgais pasisakymais, neretai didaktiškais, pamokančiais. Klausimus uždavinėdavo taip pat ilgus ir gana sudėtingus. Senelio bendravimo leitmotyvas buvo vienas – raginimas subręsti, pasirinkti aiškų kelią ir juo eiti.

Senelis man taip pat norėjo padovanoti savo ilgą laiką rinktą daugiausiai tarpukarinių pašto ženklų kolekciją, kurios, dabar labai gėda pripažinti, nepriėmiau, nes tuo metu tai atrodė kaip per didelė atsakomybė.

Dvi senelio dovanotos knygos yra ypač brangios. Viena – tai Prano Mašiotos *Senelio pasakos*⁴, dovanota 1996 m., per pirmąjį gimtadienį. Mielai šiandien skamba dedikacija:

Mažajam Teodorėliui, pirmąjį gimtadienį švenčiant, pirmuosius
žingsnius į gyvenimą žengiant

Močiutė ir senelis

Iš rašto akivaizdu, kad dedikaciją rašė senelis. Antroji knyga – tai Amerikos lietuvio, publicisto ir skauto Petro Jurgėlos *Sparnuoti lietuviai* apie Dariaus ir

3 RASTAUSKAS, Rolandas. *Privati teritorija: esė rinktinė*. Vilnius: Apostrofa, [2009], p. 86.

4 MAŠIOTAS, Pranas. *Senelio pasakos*. Vilnius: Sakalas, 1996. 190, [1] p.: iliustr.

Girėno skrydį⁵. Čia senelis 2011 m. Rugsėjo 1-osios proga parašė trumpai, bet beveik pranašišškai:

Būsimam istorikui Teodorui –
su nuoširdžiais linkėjimais,
senelis

Senelis norėjo mane matyti istoriku. Visgi tais pačiais 2014 m., kuomet senelis mirė, atsižvelgdamas į esamo laiko realijas (prisiminkime 2014 m. – Kyjivo Maidanas, Krymo aneksija, Rusijos pradėtas karas Rytų Ukrainoje) pasirinkau studijuoti politikos mokslus. Tačiau po bakalauro ir magistro studijų grįžau į istoriją – ten, kur kvietė senelis. Patetiška būtų sakyti, kad senelis žinojo geriau, bet gal iš tiesų? Dar paradoksaliau, kad disertacijos objektu tapo istoriografija, t. y. ne grynoji šaltiniais paremta istorija, Leopoldo von Ranke'ės tradicijos istorija, o tokia istorija, kurios centre yra kiti istoriniai tyrimai (istoriografija) arba, paprasčiau tariant, istorinės knygos. Rašant disertaciją ne sykį aplankydavo mintis, kiek nemažai bibliografinio darbo tenka nudirbti rašant apie istoriografiją – panašaus bibliografinio darbo, kokį didžiąją gyvenimo dalį dirbo senelis.

Vienas didesnių gyvenimo gailesčių yra tai, kad senelis niekuomet nematė mano brandos – tai, kad mūsų keliai bibliotekoje prasilenkė. Seneliui žmogus, dirbantis bibliotekoje, buvo geriausia, kas gali nutikti. Antro ir trečio kurso pavasario semestrų sesijomis Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institute tekdavo mokytis egzaminams ir rašto darbus rašyti nuo 9 ryto iki 21 val. vakaro. Dažniausiai būdavau ten, kur anuomet šmėžavo senelis – VU Centrinų rūmų Filologijos arba Profesorių skaityklose. Atsimenu, kad grįžus namo po eilinės tokio darbo dienos birželio pradžioje, mama sakė, kad senelis Vladas būtų buvęs patenkintas. Viena istorija kalba apie senelio studentus, kurie studijų metais išimylėjo ir surengė vestuves: pirmoje dienos pusėje susituokė, o po pietų jau dviese sėdėjo bibliotekoje. Seneliui tai buvo kažkas nepaprasta.

Senelio laidotuvės vyko neįprastai šiltą ir saulėtą 2014 m. kovo pabaigos dieną. Prieš kelias dienas buvome atėję atsisveikinti – jis atrodė rimtas, susitakęs ir ramus.

5 JURGĖLA, Petras. *Sparnuoti lietuviai*. 2-asis (fotogr.) leid. Vilnius: Lietuvos žurnalistų sąjunga, 1990. 383, [1] p.: iliustr., faks., portr., žml.

JAUNYSTĖ, KARO METAI IR MOKYTOJAVIMAS

Faktas, kad V. Žukas paliko pakankamai reikšmingą kiekį publikuotos bei nepublikuotos medžiagos apie savo darbus ir dienas bei apie žmones, buvusius šalia, gali būti kildinamas iš dviejų momentų. Viena vertus, V. Žukas buvo tos kartos žmogus, kuri nuolatos rašė. Fiksuodavo ne (tik) kasdienybę, tačiau dažniau – reikšmingesnius jam atrodžiusius susitikimus, renginius, pokalbius su universiteto kolegomis ar sovietinės Lietuvos kultūros lauko žmonėmis. Tokiu fiksavimu V. Žukas užsiėmė nuolat. Kita vertus, amatas – bibliografija – taip pat lėmė V. Žuko kruopštumą, pastabumą detalėms, atidumą datoms, vietoms, kontekstams, aplinkai. Itin svarbu pabrėžti V. Žuko atsiminimų ir publikuotų raštų šaltiniotyrynį aspektą. Šie publikuoti atsiminimai yra gerokai patikimesni nei tradicinis egodokumentinis atsiminimų žanras. V. Žukas daugelį situacijų, pokalbių ir įvykių fiksuodavo iškart – tą dieną, tą vakarą ar (retkarčiais) kitą dieną. Leisdamas šiuos atsiminimus, jis juos daugiausia rėmė šiais anksčiau užrašytais tekstais. Tai šiems publikuotiems atsiminimams duoda patikimumo. Problemiškiau atrodo vietomis V. Žuko pasitelkiamos ilgos arba labai ilgos citatos. Tai beveik neabejotinai yra jo galbūt ir tą patį vakarą atkurtas pokalbių turinys, tačiau tiksliais asmenų citatomis tai vadinti būtų neatsargu⁶. Kai kur, tiesa, autorius pasako, kad neatsimena, kokį tiksliai žodį ar formuluotę pavartojo vienas ar kitas žmogus⁷.

Rašydamas apie tai, ką bandė rekonstruoti iš atsiminimų, pavyzdžiui, kad ir jaunystės dienas, V. Žukas nuolatos siekė tikrinti informaciją, tikslintis su tuo metu šalia buvusiais asmenimis. Tai matyti 1999 m. publikuotoje atsiminimų knygoje *Gimnazijos suole* bei 2001 m. paskelbtoje *Studijų metai*.

Prisiminimų rinkinį *Gimnazijos suole* galima laikyti Lietuvai kone chrestomatiniu Antrojo pasaulinio karo, besikeičiančių okupacijų, čia vykusių nusikaltimų, žmogiškų dramų ir, svarbiausia, radikalaus tikrovės pertrūkio žmonių gyvenime liudijimu.

Okupacija į gana eilinę centro Lietuvos šeimą atėjo netikėtai⁸. V. Žukas be didelių deskripcijų mini charakteringą laikotarpį reiškini – į kaimo sodybą

6 Vienas iš daugelio pavyzdžių – Juliaus Juzeliūno citata. Iš ŽUKAS, Vladas. *Pažinti kultūros žmonės*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010, kn. 2, p. 195–197.

7 Ten pat, p. 122.

8 Čia galime prisiminti Norberto Černiausko istorinį pasakojimą apie paskutines laisvos ir taikoje gyvenančios Lietuvos vasaros pradžią. Daugiau žr.: ČERNIAUSKAS, Norbertas. *1940. Paskutinė Lietuvos vasara*. Vilnius: Aukso žuvis, 2021. 259, [1] p.: iliustr., faks., portr.

atėjo žinia apie fundamentalius Lietuvos politinio režimo pokyčius. Tačiau šie pokyčiai iškart niekaip nesimato tikrovėje ir pasimatys tik ilginiui. V. Žukas sako: „Atėjo žinia, kad Lietuva oficialiai prijungta prie Sovietų Sąjungos. Vakare nuėjęs į svirną miegoti verkiau.“⁹ Čia pat kalbama apie naujojo režimo vietinius aktyvuolius, pradedamas ūkio pertvarkas – iš esmės, aižėjančią visuomenę¹⁰.

1941 m. trėmimai Žukų šeimą aplenkė, o Vermachto invazijos į jau sovietinę Lietuvą ir karo veiksmų V. Žukas tiesiogiai nematė. Danguje stebėjo išpūdingą vaizdą, kai besitraukiantys sovietai susprogdino už dešimt kilometrų esantį šovinių sandėlį – fejerverkai buvo tokie, kad V. Žuko tėvas Jonas Žukas konstatavo: „reginys vertas penkių litų“¹¹.

Tragiškai lakoniškai suskamba pristatoma 1941 m. vasara, Lietuvos žydų žudynių laikas. V. Žukas sako, kad ir keli jam žinomi lietuviai sidabraviškiai prisidėjo prie šaudymų. Mišiose kunigas Mykolas Vembrė iš sakyklos griežtai pasmerkė žydų žudymą. Dar jautriau suskamba, regis, paprastas faktas apie buvusius bendraklasius, rudenį negrįžusius į mokyklą: „Neberadau klasėje juodaplaukės žydaitės Abelkės Krumaitės, nebuvo vyresnės klasės mokinio Melio. Ėjo kalbos, kad į skautų susirinkimus ateidavusi energinga mergina Askė spėjo pasitraukti.“¹²

Vokietmetis nupasakojamas be jokių iliuzijų. Baiminamasi reidų, dokumentų tikrinimų, viena kita nuogirda apie sovietinius partizanus. „Rusų“, kaip rašo V. Žukas, sugrįžimas jau gerokai dramatiškesnis. Apie vokiečių pasitraukimą ir sovietų sugrįžimą V. Žukas rašo: „naktis, aiški mėnesiena, guli daržinėje ant šieno, klausau išvažiuojančių tankų žlegėjimo ir verkiu“¹³. Pateikiamas vienas iš nedaugelio atsivėrimų apie konkrečius pasirinkimus. V. Žukas sako, kad ne vienas vaikinai iš mokyklos 1944 m. pavasarį prisijungė prie generolo Povilo Plechavičiaus Vietinės rinktinės dalinių. Pasakoja, kaip iškilmingai ir garsiai šie vaikinai buvo išlydėti, nors taip pat jau tuo metu V. Žuko aplinkoje buvo garsesnių svarstymų apie Vietinės rinktinės sąsajas su Vermachto karinėmis

9 ŽUKAS, Vladas. *Gimnazijos suole*. [Vilnius]: Vilniaus universiteto leidykla, 2000, p. 22.

10 Tai yra viena iš naujesnių Lietuvos istoriografijos tezių, t. y. tezė, kad komunistams per vienus okupacijos metus, nuo 1940 m. birželio iki 1941 m. birželio, pavyko sugriauti Lietuvos visuomenę. Šiuos istoriografijos pokyčius, be kita ko, disertacijoje aptarė Antanas Terleckas. Daugiau žr.: TERLECKAS, Antanas. *Kolchozų visuomenės sukūrimas: Lietuvos kaimo sovietizacija 1940–1965 m.*: daktaro disertacija. Vilnius: [Vilniaus universiteto leidykla], 2023, p. 107–111.

11 ŽUKAS, Vladas. *Gimnazijos suole*, p. 27.

12 Ten pat.

13 Ten pat, p. 106.

struktūromis. V. Žukas taip nupasakoja savo motyvaciją nesijungti prie *plecha-vičiukų*: „matyt, turėjo reikšmės namų situacija – buvau vyriausias penkių vaikų šeimoje, negalėjau nepaisyti į mane šeimos dedamų vilčių, nors tėvai tikriausiai mano išvažiavimui nebūtų labai prieštaravę“¹⁴.

Laiko drama – daugiau nei aiški. Sušaudytos šeimos, padegtos sodybos, į sovietų kariuomenę imami jaunuoliai. V. Žukas pasakoja apie, galima spėti, kaimynais buvusios didelės Stolių šeimos sušaudymą pačiame sodybos kieme¹⁵. Pirmieji susidūrimai su čia šmirinėjančiais sovietų kariais ir karininkais. Pirmą kartą į krūtinę atremtas rusų karininko revolveris, V. Žukui atsisakius drauge gerti degtinę, kurios jis, kaip teigia, atsisakė ne dėl politinio principingumo, o dėl to, kad tuo metu tiesiog negerdavo alkoholio¹⁶. Visuose šiuose kontekstuose V. Žukas nuolat pasakoja apie draugus, bendraklasius, mokytojus, mokyklų vadovus ar vietinius kunigus, jų charakterio savybes¹⁷.

Blaškymasis po Lietuvą prasidėjo, kuomet sovietinė valdžia pradėjo aktyvią vaikų mobilizacijos į Raudonąją armiją kampaniją. Nežinojimas, ką daryti, išvykos pas gimines į Kauną, apsistojimai giminių ir pažįstamų šeimų namuose ar sodybose, retai – laikinas slapstymasis miške nuo vykstančių kratų ir jaunuolių paieškų. Viena epizode jis, kaip raštingas gimnazistas, buvo iškviestas registruoti šaukiamojo amžiaus vyrų. Savęs ir savo artimiausių prietelių V. Žukas neregistravo, tačiau, kaip pats sako, mažiau humaniškai pasielgė su buvusiais kaimynais: „užregistravau artimiausius kaimynus Joną Sadauską ir jo sesers vyrą Joną Vaškevičių. Nė vienas negrįžo – žuvo Latvijoje.“¹⁸

Galimybė kiek ilgiau nusistovėti vietoje atsirado tuomet, kai V. Žukas gavo pasiūlymą dirbti mokytoju miestelyje šalia Liškiavos, Dzūkijoje. Reikia įsivaizduoti blaškymosi mastelius – V. Žuko tėviškę Praščiūnus ir Liškiavą skiria bent 230 kilometrų. XX a. viduryje tai buvo daugiau nei solidus atstumas.

Tokiu lokaliu lygiu, t. y. Dzūkijoje, Liškiavoje, matyti karšti Antrojo pasaulinio karo pabaigos ir partizaninio karo Lietuvoje vaizdai. V. Žukas pasakoja, kad susitikus su keliais partizanais buvo pašiepiamai išvadintas „ponu mokytoju“ – deramai palaikytas nors ir smulkiu, bet sovietinio režimo aparato sraigteliu¹⁹. Kitą sykį partizanas į krūtinę įrėmė ginklą, kai palaikė rimtesniu tarybinės val-

14 Ten pat, p. 35.

15 Ten pat, p. 103.

16 Ten pat, p. 105.

17 Ten pat, p. 50.

18 Ten pat, p. 108.

19 Ten pat, p. 129.

džios pareigūnu²⁰. V. Žukas pasakoja įvairius epizodus, kaip į mokyklą ar trobą užėjusiems NKVDistams ar sribams klausiant, ar nematė praeinant „banditų“, sako rietęs uodegą ir atsakęs, kad visokių žmonių pamiškėmis vaikšto. Bet ir atvirksčiai – partizanams sykių neišdavė ką tik praėjusių vietinių sovietų karių krypties, nes bijojo, kad čia pat gali kilti kautynės²¹.

Dzūkija, kaip žinome, buvo vienas intensyviausių partizaninio karo kovos laukų. Nuo 1944 m. rugpjūčio Liškiavos apylinkėse aktyviai veikė Dainavos apygardos Dzūkų rinktinė. V. Žukas teigė, kad tie įvykiai, apie kuriuos pasakoja, ir, galima drąsiai spėti, tai, ko nepasakojo, nes neprisiminė ar nenorėjo prisiminti, traumavo jauną žmogų. V. Žukas apibendrina: „Gal dvidešimt metų sapnuodavau įvykius tame krašte.“²² Neužrašytos šeimos istorijos sako, kad V. Žukas dėl to, ką matė ir liudijo pokariu, vėliau niekuomet per daug nemėgdavo stiprių draminių siužetų – literatūroje, teatre, kine. Dramos Dzūkijoje pokariu prisiziūrėjo pakankamai.

Kaip galime apibendrinti šią pasakojimo giją? Tai nėra patriotinis pasakojimas tik apie skausmą ir kovas – toks, koks neretai būdingas tokio pobūdžio *post factum* memuaristikai Lietuvoje. Sykiu tai nėra ir tik dūsavimas apie sunkius laikus bei implicitiškas gailesčio prašymas dėl sąžinės kompromisų, kuriuos turėjo daryti daugelis. V. Žuko pasakojime nėra vienos aiškos gijos, matyti kardinalus laiko ir situacijų neaiškumas bei netikrumas, nebūtinai labai ryžtingo žmogaus nežinojimas, ką tiksliai pasirinkti, ir, žinoma, labai natūrali egzistencinė baimė. Pastarasis aspektas ir suteikia pasakojimui istorinio realumo jausmą.

Visgi vertybinė laikysena, kurią pačioje amžių sandūroje publikuotoje knygoje demonstruoja V. Žukas, aiškiai matoma knygos sandaros požiūriu. Paskutiniai keliolika puslapių skiriami V. Žuko pažįstamiems tremtiniais ar sovietinio režimo represuotiems asmenims bei atskira dalis – iš mokyklos į mišką išėjusiems ir, žinoma, negrįžusiems partizanams. Tai galime matyti ir kaip paprastą žmogiško jautrumo demonstravimą nukentėjusiems, o galbūt kaip tam tikrą kartėlį, nepatogumą prieš tuos, kurie pasirinko kitus kelius.

STUDIJOS IR ŽMONĖS ŠALIA

V. Žuko rašymo apie studijas centre atsiduria dėstytojai. Autoritetas jo gyvenime, taigi ir rašyme, kaip matome ir matysime, visuomet buvo svarbus. Nuo mokyklos ir gimnazijos laikų iki universiteto, visais gyvenimo

²⁰ Ten pat.

²¹ Ten pat.

²² Ten pat, p. 133.

etapais, kaip skaitome iš publikuotų atsiminimų, V. Žukas ieškojo bendrystės ir stengėsi laikytis šalimais svarbiausių universiteto dėstytojų, profesorių arba kitos dalies sovietinio Vilniaus kultūros lauko žmonių. Ilgainiui kaip lygiaverčiai pašnekovai čia atsiranda ir kolegos, bičiuliai, Mokslininkų namo kaimynai, iš esmės – pokalbių dalyviai.

V. Žukas beveik trejus metus lituanistiką studijavo Kauno universitete, vėliau studijas tęsė Vilniaus universitete²³. V. Žukas pasakoja apie susidūrimus su žymesniais dėstytojais. Vertėjas Aleksys Churginas Kauno universitete dėstė antikinę literatūrą ir Vakarų literatūros istoriją²⁴. Ypač įsiminė, anot V. Žuko, efektingai perskaityta paskaita apie *Don Kichotą*, po kurios auditorija, kurios dalimi buvo ir dekanas Ričardas Mironas, plojo. V. Žukas pasakoja, kad Churginas per gynimus geriau vertindavo gražiau apsirengusias merginas, todėl merginos prieš atsiskaitymus ar darbų gynimus dalindavosi makiažo priemonėmis, viena kitai padėdavo²⁵ – tokie šiandien sunkiai išivaizduojami ir akademinę bei žmogišką etiką žeidžiantys, bet laikmetį iliustruojantys epizodai. Churginą V. Žukas vaizduoja kaip menkai nervus laikantį dėstytoją, vieną studentą išvadinusį „auksiniu asilu“, o V. Žukas pasakoja sykį garsiai prieštaraavęs Churgino studentų vertinimo metodikoms, už ką šis jį pradėjo labiau gerbti²⁶. Jau vėlesniuose V. Žuko ir Churgino pokalbiuose pastarasis įterpė vaizdingą esminės sovietinės Lietuvos poezijos figūros Eduardo Mieželaičio²⁷ savęs suvo-

23 ŽUKAS, Vladas. *Studijų metai*. Vilnius: Baltos lankos, [1999], p. 10–11.

24 V. Žuko vėlesnis atsiminimas apie pokalbį su Churginu, praskleidžiantis jo vertimo kaip amato supratimą, ir iš dalies paaiškinantis, kodėl Churginas filologų šiandien nėra laikomas solidžiu vertėju: „1982 04 13. Sutikau Churginą. Paklausiau, kas gero jo pasaulyje. Išgirdau: „Nunešiau knygą leidyklai.“ „Originalios kūrybos ar vertimų?“ – paklausiau. Nuo to prasidėjo ištisa aiškinimų tirada: „Taip klausti nedera – argi vertimai nėra poezija, nėra kūryba? Juk tai literatūros, kultūros faktas. Juk Plautas vertė Sapfo eilėraščius, bet niekas jam to neprikiša – tai eilėraščiai. Anglų poetas Edwardas Fitzgeraldas išvertė persų poeto Omaro Chajamo Rubajatus [1859], ir tas vertimas netgi pranoko originalą. Nėra nė vienos anglų literatūros antologijos, kurioje nebūtų šių vertimų.“ Žr.: ŽUKAS, Vladas. *Pažinti kultūros žmonės*, kn. 2, p. 317.

25 ŽUKAS, Vladas. *Studijų metai*, p. 53–55.

26 Ten pat, p. 55.

27 Keletas kritiškesnių pastabų Eduardo Mieželaičio atžvilgiu: Gintaras Beresnevičius laiške Vytautui Ališauskui 1985 m. rašo: „Seku mūsų spaudoj mūsų lakštingaliaus Eduardo Mieželaičio peizones. Veikia neįtikėtinai bukinančiai. Seniai jį reikia uždrausti įstatymu.“ Žr.: BERESNEVIČIUS, Gintaras. „Laiškai... gražūs tam tikru savo neatsakingumu“; Gintaro Beresnevičiaus laiškai iš Nachičevanės [Vytautui Ališauskui]. *Naujasis židinys-Aidai*, 2017, nr. 6, p. 11–23. Alfonsas Nyka-Niliūnas 1991 m., vartydamas *Literatūros ir meno* numerį, kuriame nėra Mieželaičio eilėraščio, teksto ar žodžio apie jį, šaržuodamas teigia,

kimo iliustraciją. Mieželaitis, kaip V. Žukui pasakoja Churginas 1988 m., save laiko dideliu poetu ir negali atleisti Sigitui Gedai, kad šis per Maironio minėjimą pasakė, kad po jubilio mirties nebuvo iki šiol jam lygaus poeto²⁸.

Iš taip pat charakteringesnių atrodo Eugenijaus Meškausko, pagrindinės sovietinės Lietuvos filosofijos figūros, portretas, tik jau Vilniaus universitete²⁹. Pas Meškauską V. Žukas laikė ilgą egzaminą – atsakius į ištrauktą klausimą, Meškauskas uždavė dar penkis šešis klausimus, į kuriuos studentas irgi atsakė. V. Žukas sako iš Meškausko perėmęs tokį studentų egzaminavimo principą³⁰ – per egzaminus nuolat papildomai studentų klausinėti klausimų, nes tai atskirdavo iš tiesų mokančius, o „silpnai pasiruošusius galutinai sužlugdydavo“³¹. Taip pat filologą Vytautą Visocką cituodamas V. Žukas sako, kad Meškauskas katedroje sėdėdavo „lyg Olimpo dievas“, kalbėjo lėtai, nekeldavo balso, bet akcentuodavo svarbiausius dalykus³².

Veliau V. Žukas su Meškausku bendraudavo ir vasaros atostogų metu Palangoje. Pavyzdžiui, 1977 m. vasarą V. Žukas kartu su Meškausku, Jonu Dumčiumi, Pranu Judicku ir Ipolitu Ledu gyveno viename kambaryje universiteto vasarnamyje. V. Žukas rašo: „Meškauskas atsibunda anksti, šeštą valandą ant krūtinės užsideda nedidelį japonišką radijo aparatą ir klauso Vakarų radijo stočių ankstyvųjų žinių, matyt, daugiausia iš Vokietijos Federacinės Respublikos. Docentui atrodo, kad jis viską daro tyliai ir niekas neprabunda.“³³

Ši vasara pokalbių turiniu atrodo itin gyva – čia dominuoja Meškauskas, o tam tikri dalykai skamba komiškai. Meškauskas pasakoja, kad Salomėja Nėris „buvo labai nervinga <...> daug pastangų reikėjo jai sulaikyti. Mažai su kuo nebuvo susipykusi.“³⁴ V. Žukui Meškauskas pasakoja apie greitai įsiskaudinantį Petrą Cvirką: „Maskvoje lietuvių rašytojai susirinkdavę pasvarstyti savo kū-

kad žurnalas „be Mieželaičio vis dar tebeatrodo kaip peizažas be bažnyčios ar susirinkimas be partinės organizacijos atstovo“. Žr.: NYKA-NILIŪNAS, Alfonsas. *Dienoraščio fragmentai*. [Kn. 2]: 1976–2000. Vilnius: „Baltų lankų“ leidyba, 2011, p. 327.

28 ŽUKAS, Vladas. *Pažinti kultūros žmonės*. Vilnius: Logotipas, [2002], [kn. 1], p. 325.

29 Meškausko kaip dėstytojo, sovietinio ideologo ir esminės figūros sovietinės Lietuvos filosofijoje portretas. Daugiau žr.: PELURITIS, Laurynas. *Ola ir dvi saulės. Filosofija sovietų Lietuvoje (1944–1986). Institucijos, asmenybės, idėjos*: daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2022. 215, [1] p.

30 ŽUKAS, Vladas. *Studijų metai*, p. 157.

31 Ten pat, p. 121.

32 Ten pat, p. 119.

33 ŽUKAS, Vladas. *Pažinti kultūros žmonės*, kn. 2, p. 114.

34 Ten pat, p. 105.

rybos. Buvo aptariamas Cvirkos apsakymas „Vienas paveikslas“. Ir čia rašytojas neištvėrė pašaipios Jono Marcinkevičiaus kritikos – užsigavęs išbėgo iš kambario.“³⁵

Julijų Būtėną V. Žukas apibūdina kaip „istoriografa“³⁶. Paprasto, studentams draugiško Būtėno paskaitose dominavo faktografinė medžiaga, literatūrinio gyvenimo kontekstai, aktualijos, biografijos duomenys, „paįvairinti vienu kitu įdomesniu įvykiu, konfliktu, kuriozu“³⁷.

Žinoma, kategoriškai didžiausias autoritetas studentams buvo Vincas Mykolaitis-Putinas (beje, V. Žuko teigimu, globojęs iš Merkinės gimnazijos į universitetą dėstyti pakviestą J. Būtėną)³⁸. Dėstytojas kalbėjęs tik pagal konspektą, gana greitai, dažnai užsikosėdamas, dažnai iš atminties cituodavo Vakarų klasikų. Mykolaičio-Putino dėstyti kursai V. Žukas įvardija kaip savaime reiškinius literatūros aplinkoje, nes studentija dėstytoją nuo *Altorių šešėly* laikė gyvu klasikų³⁹. Į paskaitas rinkdavosi įvairių kursų studentai liuanistai, žurnalistai, Lietuvių literatūros instituto aspirantai, Pedagoginio instituto dėstytojai bei, pavyzdžiui, jo paskaitas lankė ir matematikas, vėliau universiteto rektoriumi tapęs Jonas Kubilius⁴⁰. Kitaip nei su Meškausku ar Būtėnu, santykio tarp Mykolaičio-Putino ir studentų nebuvo. Buvo tik pagarbi distancija. Mykolaičio-Putino paskaitų turinį V. Žukas pristato kaip pakankamai neutralų komunistinės ideologijos prasme. Tik paskaitos apie P. Cvirką, sako V. Žukas, buvo pripildytos Cvirkos „idėjinių ir kūrybinių ryšių su socialistine ideologija“.

Kalbant ir apie daugelį kitų čia neaptartų, bet V. Žuko minimų dėstytojų paskaitų turinį, charakterio savybes, akivaizdžiai matyti išpūdis, kurį, kaip drįstame interpretuoti V. Žuką, jauniems studentams darė dar tarpukario Lietuvoje intelektualiai subrendusios asmenybės. Todėl ir nestebina V. Žuko rašyme skaidraus kritinio santykio su minimais dėstytojais nebuvimas. Tai buvo tokie autoritetai, kuriuos šiandien sunku išivaizduoti (prisiminkime V. Visocko pateiktą Meškausko kaip Olimpo dievo apibūdinimą).

35 Ten pat, p. 121.

36 ŽUKAS, Vladas. *Studijų metai*, p. 147.

37 Ten pat, p. 147–152.

38 Ten pat, p. 146.

39 Ten pat, p. 156.

40 Apie Jono Kubiliaus asmenybę ir veiklą. Daugiau žr.: STREIKUS, Arūnas. Žmogiškojo orumo pėdsakai tarp sovietmečio metų. *Naujasis židinys-Aidai*, 2018, nr. 5, p. 23–26; STREIKUS, Arūnas. Prieš tikimybių teoriją: apie Jono Kubiliaus rektorystės Vilniaus universitete pradžią. *Naujasis židinys-Aidai*, 2021, nr. 7, p. 51–55.

Atskirą dėmesį galime skirti tikros sovietinės nomenklatūros figūrai, pirmojo okupacinio Liaudies seimo nariui Antanui Venclovai, iki gyvenimo pabaigos išbuvusiam įvairių sovietinės Lietuvos valdžios struktūrų dalimi. A. Venclova V. Žukui trumpą laiką literatūros teoriją dėstė studijų Kaune laikais. Vėliau V. Žukas keliolika metų Vilniuje palaikė, galime manyti, gana šiltus santykius su A. Venclova. Santykiai nebuvo lygiaverčiai, greičiau mokytojo ir mokinio ryšys. Pasivaikščiojimai po tuometinę Lenino aikštę, pokalbiai dažniausiai apie literatūrą, kartais apie muziką ar meną. Venclova vadinamas „Perkūnsargiu“, retkarčiais reikalingu tarpininku tarp jaunų universiteto dėstytojų ir sovietinės Lietuvos valdžios, iš esmės – ilgamečio kultūros ministro Liongino Šepečio.

Charakteringa V. Žuko užrašyta Venclovos pašaipi replika apie rašytoją ir diplomata Igną Šeinių, po okupacijos pasitraukusį į Švediją. Venclova sako, kad Šeinius labai norėjo susitikti su Švedijos karaliumi, tik tai jam rūpėjo⁴¹. Komiškai skamba Venclovos, visas aukščiausias privilegijas turėjusio sovietinės nomenklatūros bonzos, piktdžiuga į Vakarus nuo okupacijos pasitraukusio Šeiniaus atžvilgiu. Nors V. Žukas niekaip nepakomentuoja Venclovos ištaros, vis dėlto tai galima skaityti dvejopai – ir visai neutraliai, ir kiek ezopiškai, V. Žukui tokiu vienu, atrodo, smulkiu sakiniu parodant Venclovos būdą.

Dar viena komiška ir Venclovos charakterį atskleidžianti V. Žuko užfiksuota detalė kalba apie tai, kaip atrodydavo pokalbiai su juo, dažniausiai vaikščiojant po Lenino aikštę arba toje pačioje aikštėje sėdint ant suoliuko. Galima manyti, kad Venclova kalbėdavo 90 proc. laiko, o, sako V. Žukas, kai Venclova jo ko nors paklausdavo, pats nesiklausydavo atsakymo ir tuoj pat vėl pradėdavo pats kalbėti⁴².

Grįžtant prie autoriteto motyvo, V. Žuko apibendrinimas apie Venclovą su skamba tiek pagarbiu mokinio tonu mokytojo atžvilgiu, tiek ir nekritiška socialistine nata: „Nė vienas susitikimas su A. Venclova nelikdavo be pėdsako. Imponavo didelė rašytojo erudicija, platūs interesai, rūpinimasis mūsų kultūros reikalais. Iš jo galėjai pasimokyti optimizmo, tikėjimo mūsų kultūros ateitimi, gauti paskatinimų darbui.“⁴³

V. Žukas pateikia specifiškesnį kalbininko Juozo Balčikonio portretą. J. Balčikonis gyveno toje pačioje Mokslininkų namo laiptinėje, kaip ir V. Žuko šeima, ryšys turėjo vien buitine prasme būti artimesnis nei, pavyzdžiui, su Venclova. Dėstytojas J. Balčikonis apibūdinamas kaip griežtas, kurio užsiėmi-

41 ŽUKAS, Vladas. *Pažinti kultūros žmonės*, [kn. 1], p. 128.

42 Ten pat, p. 138.

43 Ten pat.

muose geriau sekdavosi bendrine lietuvių kalba geriau šnekantiems suvalkiečiams, o gerokai sunkiau – aukštaičiams. Nuolat taisydavo studentų, o ir pokalbininkų, įskaitant V. Žuką, kirčiavimą.

J. Balčikonio aprašymas kone labiausiai medžiagiškas: rankos paspaudimas buvo švelnus ir netvirtas, darbo kambarys kuklus, be jokių gėlių, „vasarą dėvdavo drobinį švarką ir šiaudinę skrybėlę, pavasarį ir rudenį šviesų ilgą prieškarinių laikų lietpaltį, žiemą – šiltą juodą palta, raštuotas pirštines“⁴⁴. Savo automobiliu vykdavo į Dzūkiją tirti vietinių tarmių, o važiuodavo labai lėtai, apie 30 kilometrų per valandą greičiu, nuolatos stodavo pakelėse ir kalbindavo žmones. V. Žukas atskleidžia mažiau žinomus tokių žmonių portretus, pavyzdžiui, didelį teksto fragmentą skirdamas J. Balčikonio bitininkystės aistrai: kaip detalai kalbininkas studijavo šį amatą, skaitydavo iš JAV Afredo Senno jam siunčiamą *Bee Culture* žurnalą.

Vienas ryškesnių V. Žuko rašymo apie sovietmečio kultūros žmonių aplinką bruožų yra politiškumo vengimas. Praktiškai nėra kalbama, ką ir kaip V. Žukas su kolegomis dėstytojais ir minėtais autoritetais kalbėjo apie sovietinę valdžią ar tarpukario Lietuvos politinę istoriją. Galėtume daryti prielaidą, kad tokių pokalbių turėjo būti, tačiau labai įmanoma, kad V. Žukas sąmoningai dėl savo ir kitų saugumo jų nefiksavo sąsiuvinuose ir popierėliuose, iš kurių vėliau, jau po Nepriklausomybės atgavimo, gimė šios atsiminimų knygos. Keletą retų išimčių galime aptikti. Antai J. Balčikonis per savo jubiliejų universitete garsiai padėkojo sovietinei valdžiai už galimybę dirbti šioje mokyimo įstaigoje, o tai, sako V. Žukas, nustebino ir jį patį, ir šalimais buvusį Kostą Korsaką⁴⁵. Svečiuodamasis pas Juozą Miltinį Panevėžyje, kur, be kita ko, buvo vaišinamasi alumi, V. Žukas pastebėjęs Miltinio susierzinimą valdžios atžvilgiu, kad nuolat kabinėjasi, neduoda ramybės, nori, kad spektakliai būtų kolūkiečiams suprantamo lygio⁴⁶.

Su klasikinės filologijos tyrėju Jonu Dumčiumi V. Žukas kelias vasaras drauge atostogaudavo Palangoje. Vėlgi – medžiagiškumas: valgydavo Dumčius vegetariškai, kukliai: pienas, kefyras, varškė, duona ar pyragas, vaisiai, arbata. Viskam gailėdavo pinigų, tik ne knygoms. Juokingas epizodas, kaip Dumčius nupasakoja Augustino Voldemaro paskaitas Lietuvos universitete Kaune – Dumčius Voldemarą vadina „gabiu, bet naiviu“. Ir naivumą čia reiktų suprasti kaip gana paviršutiniškas, anot Dumčiaus, kultūros istorijos interpretacijas, kurias pasitelkdavo Voldemaras, pavyzdžiui, sakydamas, kad „graikai buvo

⁴⁴ Ten pat, 12.

⁴⁵ Ten pat, p. 16.

⁴⁶ Ten pat, p. 248.

dideli meno mėgėjai, todėl pasirinko tokį gražų kraštą kaip Graikija⁴⁷. Kitu atveju Dumčius pasakojo, kad Vincas Mykolaitis-Putinas tarpukaryje universitete buvo labai susikaustęs, auditorijos bijantis dėstytojas⁴⁸.

Sąmoningai čia pateikiame skirtingas V. Žuko bendravimo su vyresniais dėstytojais formas. Su Venclova – daugiausiai laiko minant Lenino aikštės gruntą, su Balčikoniu – Mokslininkų namų butuose, su Dumčiumi – Palangoje, su Miltiniu – reti susitikimai Panevėžyje.

Atskira V. Žuko bendravimo forma buvo susirašinėjimai. Vienas iš aktyvesnių susirašinėjimo kolegų buvo Juozas Urbšys, paskutinis nepriklausomos Lietuvos užsienio reikalų ministras, politinis kalinys, 1956 m. grįžęs į Kauną. Su Urbšiu V. Žukas susirašinėjo nuo 1966 iki 1990 m., keliolika sykių susitiko gyvai. Susirašinėjimų tema dažniausiai būdavo knygos. Retuose susitikimuose Urbšio namuose Kaune, manydami, kad šiame bute gali būti pasiklausoma, vengė kalbėti apie bet kokius jautresnius Urbšio tiesiogiai liudytus Lietuvos okupacijos įvykius. V. Žukas sako, kad aptarė Klaipėdos krašto aneksijos 1939 m. pavasarį reikalą. Iš komiškesnių epizodų Urbšys pasakoja, kad rašytojas ir diplomatas Jurgis Savickis, 1930–1937 m. ejęs ambasadoriaus pareigas Švedijoje, gerai sugyveno su švedų valdžia, bet buvo juokaujama, kad jis kalba ne švediškai, o skandinaviškai: danų, švedų, norvegų kalbų mišiniu⁴⁹.

Ryšiai suskamba V. Žuko perpasakoti vieni paskutinių laiškų su J. Urbšiu 1987 m. ir iš tiesų optimistiškos J. Urbšio viltys: „Teisingai sakote – į šalį pesimizmą! Ypačiai kai žmogus dar išgali lankyti koncertus, ir kai anūkai skleidžia aplinkui savo kryžstavimus.“⁵⁰

Vien tik susirašinėjimų pagrindu V. Žukas bendravo su pasaulio tautų teisuole, žydų gelbėtoja Ona Šimaite, jai esant Paryžiuje. Vėlgį – susirašinėjimai daugiau apie knygas, kartais apsikeitimai vienu kitu leidiniu. V. Žukas platų Šimaitės portretą konstruoja iš užrašytos istorijos ir kitų šaltinių, protarpiais pridėdamas vieną kitą fragmentą iš judviejų susirašinėjimo laiškais⁵¹.

Atsargiai galime bandyti įvardyti tam tikrą V. Žuko pasakojimų apie žmones, buvusius šalia, tipologiją arba bendrus bruožus, kuriuos matome dažnoje rašymo gijoje. Jokia staigmena, kad jis kone visuomet praskleidžia žmogaus,

47 Ten pat, p. 43.

48 Ten pat, p. 44.

49 Ten pat, p. 332.

50 Ten pat, p. 342.

51 Ten pat, p. 378.

apie kurį pasakoja, bibliotekos turinį (neretai apytiksliai bandydamas įvardyti ir kiekybinius bibliotekos duomenis) bei (retkarčiais) skaitymo įpročius, pavyzdžiui, kokiomis kalbomis skaitė vienas ar kitas žmogus⁵². Jeigu V. Žukas lankydavosi asmens namuose, paprastai randame darbo kambario ir darbo stalo aprašymą. Nereti V. Žuko rašyme yra ir asmenų ekslibrisų aprašymai – ne vienas jų pavaizduotas jo leistose knygose. Dažnu pasakojimo atributu tampa ir tai, kokie meno kūriniai kabėjo namuose, kokie siužetai čia vaizduojami bei su kokiais dailininkais šie žmonės buvo pažįstami⁵³.

Tekste ne kartą minėjome V. Žuko rašymų medžiagiškumo aspektą – tai, kad jis ne per daug išsiplėsdamas, tačiau kreipia dėmesį į kasdienybės detales, kaip antai, maistą. Pasakodamas apie Jono Švažo penkiasdešimtmetį V. Žukas sako, kad vaišinosi juoda duona su skilandžiu ir vynu su citrina⁵⁴. J. Balčikonio vardynose – ant stalo medus, sūris, duona, gira, kartais konjako butelis, vaisiai⁵⁵.

Atitinkamai fiziškai suskamba ir V. Žuko pateikti, pavyzdžiui, jo pasivaikščiojimo bičiulių įpročių aprašymai. Venclova, kaip rašo V. Žukas, „eidavo nesku-bėdamas, giliai įkvėpdavo orą, pamažu iškvėpdavo. Kiek pavaikščiojęs, atsisisėdavo pailsėti“⁵⁶. Balčikonis „vaikščiodavo lėtai, dažniausiai vienas. Stabtelėjęs apsidairydavo.“⁵⁷

Baigti galima vienu smulkiu, bet nemažai apie tą epochą, o ir šią dieną pasakančiu epizodu. V. Žukas rašo: „Vaikščiojom su Korsaku po Lenino aikštę. Kalbėjomės apie modernistus. Prisijungė kalbininkas Jonas Palionis ir pasakė, kad modernistai poezijoje, kaip ir kitose meno šakose, praeina be pėdsako. Tas pat būsią ir su tokiais poetais kaip Sigitas Geda.“⁵⁸ Nežinia, ar J. Palionio, buvusio Istorijos ir filologijos fakulteto, vėliau – Filologijos fakulteto dekanas, spėjimas galėjo būti toliau nuo tikrovės. Sigitas Geda, kad ir kaip būtų, laikomas vienu svarbiausių XX a. antrosios pusės lietuvių poetų.

52 Pavyzdžiui, apie Kosto Korsako biblioteką: ŽUKAS, Vladas. *Kostas Korsakas: prisiminimai*. Vilnius: Ogamas, 2005, p. 121–124.

53 ŽUKAS, Vladas. *Jonas Švažas atsiminimuose*. Vilniaus universiteto leidykla, 2003, p. 311, 355.

54 ŽUKAS, Vladas. *Pažinti kultūros žmonės*, [kn. 1], p. 314. Maistas sovietmečiu Lietuvoje taip pat tampa atskirų sovietologinių tyrimų objektu. Pavyzdžiui, MISEVIČIUS, Džiugas. Kulinarija LSSR: siekiai ir galimybės. *Lietuvos istorijos studijos*, 2020, t. 45, p. 115–136.

55 ŽUKAS, Vladas. *Pažinti kultūros žmonės*, [kn. 1], p. 15.

56 Ten pat, p. 138.

57 Ten pat, p. 12.

58 ŽUKAS, Vladas. *Kostas Korsakas: prisiminimai*, p. 105–106.

PLAČIAU IR DAR LABIAU IŠ ŠONO

Profesoriaus V. Žuko mokslinis interesas buvo bibliografija – knygų istorija, knygų metraštinimas. Tačiau platesnis žvilgsnis į jo atsiminimus ir kitus šio egodokumentinio žanro rašymus, publikuotus po Nepriklausomybės atkūrimo, leidžia ištarti dar šį tą. Čia V. Žukas pasirodo kaip žmonių metraštininkas: pasakotojas apie savo buvimą šalia kitų žmonių įvairiose aplinkose, jų interesų, kasdienybės ir charakterių kronikininkas. Minėjome, kad V. Žuko leisti atsiminimai yra specifiški dėl (čestertoniškai paradoksaliai) bibliografinio jo gyvenimo fiksavimo specifikos, kai laiko ir aplinkos detalės yra svarbu, kai šie atsiminimai buvo V. Žuko atkurti tuo laiku sau užrašytų raštų ir raštelių pagrindu.

Tačiau čia egzistuoja dilema. Nors žinome, kad atsiminimai atkurti iš prieš keliasdešimt metų sau į stalčių rašytų gyvenimo fiksacijų, jie publikuoti pačioje praėjusio amžiaus pabaigoje arba šio amžiaus pačioje pradžioje. Taigi, klausimas, kaip šiandien, XXI a. 3-iajame dešimtmetyje, žiūrėti į šiuos tekstus – ar tai yra sovietinės Lietuvos epochos, ar Nepriklausomos Lietuvos epochos liudijimas? Ko gero, į abu klausimus turėtume atsakyti teigiamai. Viena vertus, V. Žukas gana autentiškai parodo tą sovietinį laiką, kuriame su Venclova ar Korsaku vaikščiojo po Lenino aikštę⁵⁹. Kita vertus, tai sykiu yra liudijimas, kaip, praėjus geram dešimtmečiui po Nepriklausomybės atkūrimo, buvusios epochos tikrieji liudininkai apie ją kalba aptakiai ir atsargiai, vengia rimtesnio vertinimo ar normatyvumo. Dar daugiau – tai mums nemažai pasako apie mūsų gyvenamą epochą, XXI a. 3-iąjį dešimtmetį, kai toks nuo praėjusio laiko vertinimo atsietas kalbėjimas pakankamai korektiškai galėtų būti sutiktas atgrasiai. Galėtume teigti, kad mąstymo apie savo praeitį situacija kokybiškai per paskutinius dvidešimt metų (pavyzdžiui, nuo 2002 iki 2025 m.) pasikeitė labiau nei per paskutinį XX a. dvidešimtmetį, kai sovietinės tikrovės mentalinis šleifas buvo gyvas, pavyzdžiui, transformaciniame laikotarpyje nuo 1982 iki 2002 m. Dar galime pridurti ir tai, kad V. Žukas šiuose aptartuose rašymuose praktiškai iš viso neužsimena apie Atgimimo laikus, Sąjūdžio istoriją, mitingus ar pačią Nepriklausomybės pradžią.

Visgi vienareikšmiškai apibendrinti negalime. Kai V. Žukas rašo apie Venclovą, Korsaką, Meškauską, Dumčių, Būtėną, Palionį, Urbšį ar daugelį kitų

59 Šiuos žmones iš V. Žuko rašymų išskyrėme atsitiktine tvarka. Plačiau būtų galima kalbėti apie V. Žuko aprašytus Juozą Pikčilingį, Kostą Korsaką, Joną Švažą, Aureliją Rabačiauskaitę, Augustiną Gričių, Paulių Galaunę, Kazį Grigą ir daugelį kitų. Pavyzdžiui, ŽUKAS, Vladas. *Gyvenimas gimtajai kalbai: Juozas Pikčilingis*. [Vilnius]: Vilniaus universiteto leidykla, 2001. 244, [1] p.: iliustr.

čia aptartų ar neaptartų asmenų, jo pozicija yra pasyvaus dalyvio. Tekstuose jis yra situacijų dalyvis, tačiau niekuomet nėra aktyvus ar juolab aktyviausias dalyvis. Jis laikosi pagarbaus ir atsargaus atstumo. Tačiau gana ryškiai matyti skirtumas, kuomet V. Žukas pasakoja apie savo ankstyvąją jaunystę – ypač rinkinyje *Gimnazijos suole*. Karo metai ir jo paties išgyvenimai čia suskamba dramatiškai ir V. Žukas nenutyli tam tikrų dalykų, kuriuos tarsi galėjo nutylėti. Pavyzdžiui, minėtame epizode, kuomet į sovietinės armijos mobilizacijos sąrašus jis įtraukė du pažįstamus žmones, kurie vėliau žuvo Kuršo katile.

Būtų neteisinga šioje vietoje lyg sekti V. Žuko pėdomis ir vengti aiškesnio tiek istorinio, tiek neišvengiamai politinio epochos, o ir pačios asmenybės šioje epochoje vertinimo. Tuo labiau, kai Lietuvoje vyksta aistringi, kartais ir kokybiški ginčai, o rimta lietuviška sovietologinė istoriografija išgyvena geriausius laikus⁶⁰. Formalus, tačiau svarbus momentas, kad V. Žukas sovietmečiu neįstojo į Komunistų partiją. Tačiau toli gražu jo negalime vadinti nei rezistentu, nei režimo oponentu. Kartu jis nebuvo sovietinės kultūrinės nomenklatūros dalimi, kokia galėtume vadinti dalį V. Žuko pokalbininkų, pavyzdžiui, Venclovą ar Korsaką. V. Žukas nebuvo susijęs su kitu platesniu ratu tikrosios sovietinės Lietuvos literatūrinės nomenklatūros: Eduardu Mieželaičiu, Algimantu Baltakiu, Justinu Marcinkevičiumi, Alfonsu Maldoniu, Alfonsu Bieliausku, Vytautu Petkevičiumi ir kitais⁶¹. V. Žuko ir jo šeimos gyvenime stambios privilegijos ir įtakos, kuriomis disponavo ką tik minėti žmonės, praktiškai neegzistavo. Iš jų nebent galėtume įvardyti gana anksti gautą butą Vilniaus centre ar

60 Pavyzdžiui, VAISETA, Tomas. *Nuobodulio visuomenė: kasdienybė ir ideologija vėlyvuosiu sovietmečiu (1964–1984)*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2014. 499, [1] p.: iliustr., faks.; PUTINAITĖ, Nerija. *Nugenėta pušis: ateizmas kaip asmeninis apsisprendimas tarybų Lietuvoje*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2015. 374, [1] p.: iliustr., faks., portr.; ĖMUŽIS, Marius. *Sovietų Lietuvos valdantysis elitas 1944–1974 metais: tarpusavio ryšiai ir jų raiška: daktaro disertacija*. Vilnius, 2016. 311 p.: iliustr.; STREIKUS, Arūnas. *Minties kolektyvizacija: cenzūra sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2018. 437, [2] p.: iliustr., faks., portr.; PUTINAITĖ, Nerija. *Skambantis molis: dainų šventės ir Justino Marcinkevičiaus trilogija kaip sovietinio lietuviškumo ramsčiai*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2019. 407, [1] p.: iliustr., faks., portr.; GRYBKASKAS, Saulius; GRIŠINAITĖ, Rūta. *Inžinieriai pagal planą: techninis mokymas ir specialistų rengimas Lietuvoje 1944–1990 metais*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2019. 279, [1] p.: iliustr.; KLUMBYS, Valdemaras. *Stovėję po medžiu?: lietuvių inteligentijos elgesio strategijos sovietmečiu*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021. 375, [1] p.; DRĖMAITĖ, Marija; JANUŠAUSKAITĖ, Viltė; KIZNIS, Nojus; ŠIUPŠINSKAS, Matas. *Jūs gaunate butą: gyvenamoji architektūra Lietuvoje 1940–1990 metais*. [Vilnius]: Lapas, 2023. 325, [1] p.: iliustr., faks., planai, schem.

61 IVANAUSKAS, Vilius. Sovietinis režimas ir kultūrinės nomenklatūros kaita vėlyvuosiu sovietmečiu Lietuvoje. Rašytojų aplinkos atvejis. *Politologija*, 2010, nr. 4, p. 53–84.

kasmetines atostogas Palangoje, tai, kas priklausė dažnam tuometinio Vilniaus universiteto dėstytojui.

V. Žukas ir jo aplinka visgi buvo išskirtinė sovietinės „nuobodulio visuomenės“ dalis. Pagal sovietinės „nuobodulio visuomenės“ koncepciją, dauguma sovietinės Lietuvos visuomenės kasdienėje veikloje stokojo prasmingumo, intencionalumo⁶². Nors sutinkame su tokia platesnės sovietinės visuomenės diagnoze, vis dėlto V. Žuko ir jo aplinkos veikloje to nerandame: randame sistemingą ir šių žmonių suprantamą kaip prasmingą veiklą, kaip jis pats ją vadino, lietuviškos knygos istorijos (*sic!*) labui. Tokią veiklą galima kvalifikuoti kaip „nepolitinį oponavimą“, akcentuojantį kalbos, tautos, kultūros motyvus⁶³, tačiau iš esmės neprieštaraujantį, o ir suderinamą su sovietine politine tikrove⁶⁴, buvusį politiškai nekenksmingo „sovietinio nacionalizmo“ dalimi⁶⁵.

Galime apibendrinti taip: šios V. Žuko knygos šiandien įgauna vertę bent keliais atžvilgiais. Tai šeimos istorijos pasakojimas. Kartu tai (ką daugiausia siekėme parodyti tekste) – pasakojimas apie šalia buvusius žmones, autoritetus ir ne tik: žmones su savo simpatijomis ir antipatijomis, žmogiškomis savybėmis. Šie V. Žuko pateikti portretai tikrai nėra visaverčiai, tačiau daug pasako ir tai, ko šiuose pasakojimuose nėra. V. Žukas pasakoja ir apie sovietinės Lietuvos epochą, kurioje matyti kategoriški laikotarpių skirtumai, pavyzdžiui, gretinant vėlyvąjį Stalino laiką su vėlyvąja Brežnevo epocha. Galiausiai, tai yra pasakojimas ir apie ankstyvąjį Nepriklausomybės periodą ir kaip jau šiame laike žmogus, liudijęs okupacijas, karą, netektis, prisitaikymą prie okupacinio režimo ir kasdienį gyvenimą jame, prisimena buvusią epochą.

Šaltiniai ir literatūra

1. BERESNEVIČIUS, Gintaras. „Laiškai... gražūs tam tikru savo neatsakingumu“: Gintaro Beresnevičiaus laiškai iš Nachičevanės [Vytautui Ališauskui]. *Naujasis židinys-Aidai*, 2017, nr. 6, p. 11–23.
2. ČERNIAUSKAS, Norbertas. 1940. *Paskutinė Lietuvos vasara*. Vilnius: Aukso žuvis, 2021. 259, [1] p.: iliustr., faks., portr.
3. DRĖMAITĖ, Marija; JANUŠAUSKAITĖ, Viltė; KIZNIS, Nojus; ŠIUPŠINSKAS, Matas. *Jūs*
- 62 VAISETA, Tomas, *Nuobodulio visuomenė*, p. 406.
- 63 Prisiminkime V. Žuko ištara apie Venclovą, kuris rūpinosi „mūsų kultūros reikalais“. Žr.: ŽUKAS, Vladas, *Pažinti kultūros žmonės*, [kn. 1], p. 138.
- 64 PUTINAITĖ, Nerija. *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Aidai, 2007, p. 286–293.
- 65 PUTINAITĖ, Nerija. *Skambantis molis*, p. 384.

- gaunate butą: gyvenamoji architektūra Lietuvoje 1940–1990 metais*. [Vilnius]: Lapas, 2023. 325, [1] p.: iliustr., faks., planai, schem.
4. ĖMUŽIS, Marius. *Sovietų Lietuvos valdantysis elitas 1944–1974 metais: tarpusavio ryšiai ir jų raida*: daktaro disertacija. Vilnius, 2016. 311 p.: iliustr.
 5. GRYBKASKAS, Saulius; GRIŠINAITĖ, Rūta. *Inžinieriai pagal planą: techninis mokymas ir specialistų rengimas Lietuvoje 1944–1990 metais*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2019. 279, [1] p.: iliustr.
 6. IVANAUSKAS, Vilius. Sovietinis režimas ir kultūrinės nomenklatūros kaita vėlyvuju sovietmečiu Lietuvoje. Rašytojų aplinkos atvejais. *Politologija*, 2010, nr. 4, p. 53–84. DOI: <https://doi.org/10.15388/Polit.2010.4.8289>.
 7. JURGĖLA, Petras. *Sparnuoti lietuviai*. 2-asis (fotogr.) leid. Vilnius: Lietuvos žurnalistų sąjunga, 1990. 383, [1] p.: iliustr., faks., portr., žml.
 8. KLUMBYS, Valdemaras. *Stovėję po medžiu?: lietuvių inteligentijos elgesio strategijos sovietmečiu*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021. 375, [1] p.
 9. MAŠIOTAS, Pranas. *Senelio pasakos*. Vilnius: Sakalas, 1996. 190, [1] p.: iliustr.
 10. MISEVIČIUS, Džiugas. Kulinarija LSSR: siekiai ir galimybės. *Lietuvos istorijos studijos*, 2020, t. 45, p. 115–136. DOI: <https://doi.org/10.15388/LIS.2020.45.9>.
 11. NYKA-NILIŪNAS, Alfonsas. *Dienoraščio fragmentai*. [Kn. 2]: 1976–2000. Vilnius: „Baltų lankų“ leidyba, 2011. 639, [2] p.
 12. PELURITIS, Laurynas. *Ola ir dvi saulės. Filosofija sovietų Lietuvoje (1944–1986). Institucijos, asmenybės, idėjos*: daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2022. 215, [1] p.
 13. PUTINAITĖ, Nerija. *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Aidai, 2007. 306, [1] p.
 14. PUTINAITĖ, Nerija. *Nugenėta pušis: ateizmas kaip asmeninis apsisprendimas tarybų Lietuvoje*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2015. 374, [1] p.: iliustr., faks., portr.
 15. PUTINAITĖ, Nerija. *Skambantis molis: dainų šventės ir Justino Marcinkevičiaus trilogija kaip sovietinio lietuviškumo ramsčiai*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2019. 407, [1] p.: iliustr., faks., portr.
 16. RASTAUSKAS, Rolandas. *Privati teritorija: esė rinktinė*. Vilnius: Apostrofa, [2009]. 311, [1] p.
 17. STREIKUS, Arūnas. *Minties kolektyvizacija: cenzūra sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2018. 437, [2] p.: iliustr., faks., portr.
 18. STREIKUS, Arūnas. Prieš tikimybių teoriją: apie Jono Kubiliaus rektorystės Vilniaus universitete pradžią. *Naujasis židinys-Aidai*, 2021, nr. 7, p. 51–55.
 19. STREIKUS, Arūnas. Žmogiškojo orumo pėdsakai tarp sovietmečio metų. *Naujasis židinys-Aidai*, 2018, nr. 5, p. 23–26.
 20. TERLECKAS, Antanas. *Kolchozų visuomenės sukūrimas: Lietuvos kaimo sovietizacija 1940–1965 m.*: daktaro disertacija. Vilnius: [Vilniaus universiteto leidykla], 2023. 281, [1] p.
 21. TORNAU, Ūla. Architektūra kaip socialinių procesų mikromodelis: Mokslininkų namų Vilniuje studija. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2014, t. 73, p. 65–89.
 22. VAISETA, Tomas. *Nuobodulio visuomenė: kasdienybė ir ideologija vėlyvuju sovietmečiu (1964–1984)*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2014. 499, [1] p.: iliustr., faks.
 23. Vladas Žukas. *Susitikimai su daile = Vladas Žukas. Encounters with Art: kolekcijos albumas I* [tekstų autoriai Vladas Žukas, Helmutas Šabasevičius; vertėja į anglų kalbą Laimutė Zabulienė]. Vilnius: [Savas takas ir Ko], 2009. 304 p.: iliustr.

24. ŽUKAS, Vladas. *Gimnazijos suole*. [Vilnius]: Vilniaus universiteto leidykla, 2000. 248 p.: iliustr.
25. ŽUKAS, Vladas. *Gyvenimas gimtajai kalbai: Juozas Pikčilingis*. [Vilnius]: Vilniaus universiteto leidykla, 2001. 244, [1] p.: iliustr.
26. ŽUKAS, Vladas. *Jonas Švažas atsiminimuose*. Vilniaus universiteto leidykla, 2003. 376, [1] p., [4] iliustr. lap.: iliustr.
27. ŽUKAS, Vladas. *Kostas Korsakas: prisiminimai*. Vilnius: Ogamas, 2005. 158, [1] p.: iliustr., portr.
28. ŽUKAS, Vladas. *Pažinti kultūros žmonės*. Vilnius: Logotipas, 2002, [kn. 1]. 505, [1] p.: iliustr., portr.
29. ŽUKAS, Vladas. *Pažinti kultūros žmonės*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010, kn. 2. 626, [1] p.
30. ŽUKAS, Vladas. *Studijų metai*. Vilnius: Baltos lankos, [1999]. 238, [1] p.: iliustr.